

Олександр Колибенко (Київ), старший науковий співробітник
відділу давньоруської та середньовічної археології
Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук, доцент

Матеріали козацької доби з розкопок 2011 року в Переяславі-Хмельницькому

Експедиція Інституту археології НАН України у липні 2011 р. провела рятівні археологічні дослідження у південній частині дитинця Переяславля Руського, на ділянці по вул. Московській, 28, неподалік від подвір'я Михайлівської церкви XVIII ст.

Названа територія, що розташована на північ від цієї церкви та залишків Михайлівського собору кінця XI ст., є надзвичайно цікавою. Її вивчення було започатковане у 1952 р. Переяслав-Хмельницькою археологічною експедицією АН СРСР та АН УРСР під керівництвом М.К. Каргера. Цією експедицією на дитинці було закладено 32 шурфи загальною площею 570 м². Численними шурфами було охоплено й територію, що нас цікавить: вул. Радянська, № 1 (8 м²), № 3 (16 м²), № 7 (8 м²), № 9 (8 м²), № 10 (2 шурфи по 8 м²), № 12 (8 м²), № 14 (2 шурфи по 8 м²), вул. Московська, № 19 (12 м²), № 21 (8 м²), № 26 (16 м²). У результаті було зроблено висновок, що давній культурний шар, який відображає домонгольський період історії міста, в цій частині Переяслава-Хмельницького, очевидно, повністю зруйнований в результаті пізніших перекопок [2, 4]. За його спостереженнями, в жодному з шурфів не було виявлено не тільки будь-яких залишків давніх житлових чи господарських споруд, але й непорушених ділянок давнього культурного шару. Численні матеріали XVI–XIX ст. були знайдені разом з давньоруськими у перекопаних аж до материка шарах. Однак розкопками 1952 р. було відкрито залишки невеликої одноапсидної церкви XI ст. (вул. Радянська, № 7). На нашу думку, дану культурову споруду збудував на своєму дворі на рубежі XI та XII ст. відомий з літописів та інших джерел переяславський боярин Ратибор – посадник Володимира Мономаха [4].

У 1958 р. розвідкове шурфування на території дитинця здійснювали співробітники Переяслав-Хмельницького історичного музею під керівництвом М.І. Сікорського. Неподалік від Михайлівського собору ними було зафіксовано сліди фундаменту й стіни невідомої споруди, які М.І. Сікорський визначив як залишки “склоробної майстерні” XI ст. [8].

У 1977 р. співробітниками ПХДІМ у результаті шурфування на території колишньої садиби по вул. Московській, 19 було зафіксовано наявність потужних нашарувань мішаного характеру, що датуються XVII–XVIII ст. і продовжуються до самого материка (2,3–3,0 м від сучасної поверхні) [5].

У 1979 р. Переяслав-Хмельницька археологічна експедиція історико-культурного заповідника та Київського обласного товариства охорони пам'яток історії та культури під керівництвом М.І. Сікорського провела

розкопки на вул. Московській, 19, площі Возз'єднання, 5, а також на території садиби Михайлівської церкви XVIII ст. Шурфи № 2 (пл. Возз'єднання, 5) та № 4 (вул. Московська, 19) показали наявність дуже перемішаних шарів XVII–XVIII ст. з окремими фрагментами гончарного посуду давньоруського часу. У шурфі № 3 (4,8x1,5 м), розташованому в північно-східній частині колишньої садиби по вул. Московській, 19, на глибині 1,4–1,5 м було виявлене заглиблення шириною 1,5–2 м, заповнене завалом з уламків плінфи, цем'янки, глини, пірофіліту. Знайдений розвал мав вигляд руїн якоїсь споруди у перевідкладеному стані, але, на жаль, не був ґрунтовно досліджений, датування споруди не було точно встановлене. У південно-західній частині тієї ж садиби в розкопі № 1 (48 м²), на глибині 2,2 м, під нашаруваннями XVII–XVIII ст. знаходились залишки майже прямокутної (2,5x2,2 м) заглибленої в материк споруди давньоруського часу [Там же].

У 1982 р. Переяслав-Хмельницькою археологічною експедицією заповідника на північ від Михайлівської церкви було закладено кілька шурфів на площах сусідніх садиб (вул. Радянська, 26; вул. Московська, 28). Крім матеріалів давньоруського часу, виявлених в усіх чотирьох шурфах, у материковому дні шурфу № 2 (4x1 м), закладеному майже в центрі садиби, зафіксовано вузьку траншею, яка перерізала його у напрямку південний схід – північний захід. Траншея глибиною до 0,85 м була орієнтовно визначена дослідниками як фундаментний рів незбудованої споруди XVI–XVII ст., хоч матеріали з її заповнення відносились до давньоруського часу [6].

У 1983 р. експедицією ПХДІКЗ на ділянці по вул. Московській, 28 було розширено шурф № 3 1982 р. до меж розкопу. Цей розкоп (2,8x2,8 м) знаходився у північно-східному куті садиби. Необхідність розширення шурфу була викликана наявністю в ньому частини заглибленої споруди. Проведені розкопки дозволили повністю розкрити цю споруду стовпової конструкції, яка була датована дослідниками XVII ст. [7].

Експедиція ПХДІКЗ провела у 1985 р. обстеження фрагменту кладки з каменя-пісковіку та плінфи, виявленого під час прокладання траншеї газопроводу на території садиби по вул. Радянській, 19. Фундамент кладки знаходився на глибині 0,7–1 м від сучасної денної поверхні в шарі гумусованого суглинку, що включав матеріали XVII–XVIII ст. Зверху на фундамент було покладено на глиняному розчині 4 ряди плінфи, переважно фрагментованої. Виявлена кладка була інтерпретована дослідниками як залишки споруди XVII–XVIII ст., з повторним використанням будівельних матеріалів давньоруського часу, що походили, очевидно, від руїн собору св. Архістратига Михаїла 1089 р. [1].

У 1991 р. Переяслав-Хмельницький загін Архітектурно-археологічної експедиції ІА АН України (В.О. Харламов, Г.В. Трофіменко) досліджував територію дитинця Переяславля. У шурфі №2 (вул. Московська, № 26) зафіксовано ями XVII–XVIII ст., що повністю знищили давньоруський культурний шар у даному місці [10].

Експедицією ПХДІКЗ (керівник – О.В. Колибенко) у 1994 р. було

здійснено археологічні розкопки у різних районах м. Переяслава-Хмельницького. З метою вивчення стратиграфії культурних нашарувань давнього Переяслава було закладено розкоп (4x6 м) та 13 шурфів (2x2 м). Шурф № 1 (вул. Московська, 19) точно потрапив на залишки обваленої й засипаної у давнину гончарної печі, заповненої розвалами випаленого, але з якоїсь причини не вивантаженого посуду (23 горщика, глиняне відро, глек та покрішка) й кахлів (43 екземпляри) середини XVII ст. Кахлі були частиною конструкції (перегородкою) печі [3].

У 1999 р. постійно діючою археологічною експедицією НІЕЗ “Переяслав” за участі студентів-практикантів Переяслав-Хмельницького ДП ім. Г. С. Сковороди, було проведено розкопки з метою перевірки ймовірності продовження залишків невідомого фундаменту (вул. Московська, № 32). Було встановлено, що культурні нашарування уподовж усієї траншеї зруйновані пізньосередньовічними ямами та перекопами. На глибині 2,5 м в материк зафіксоване заглиблення шириною 1,4 м, яке є залишком фундаментного рову, пов’язаного з виявленим неподалік фундаментом невідомої давньоруської споруди [9].

Таким чином, місце досліджень 2011 р. (садиба по вул. Московській, 28) та прилегла до нього територія є надзвичайно важливими як у плані вивчення північної та північно-західної частин єпископського двору Переяслава Руського, так і відповідних частин переяславської фортеці козацького часу (т.зв. «Кріпості»).

Під час розкопок 2011 р. було досліджено площу понад 150 кв. м., а також розкопано виявлені у котловані об’єкти. Глибина вибраного котловану 2–2,15 м. Після вибірки котловану проведено зачистку його стінок з метою фіксації культурних нашарувань та об’єктів, пов’язаних з ними, загальною довжиною 50 м. Зафіксована у профілях усіх чотирьох стінок котловану стратиграфія культурних нашарувань є тотожною, містить пізні перекопи та ями (XIX–XX ст.), особливо південно-західна та північно-східна стінки. Найбільш інформативною є південно-східна стінка розкопу, у профілі якої виявлено наступну стратиграфію:

0 – 0,4 м – чорнозем з будівельними рештками XX ст.;

0,4 – 0,6 м – сірий ґрунт. Культурний шар XIX ст.;

0,6 – 0,8 м – сіро-коричневий суглинок. Культурний шар XVII–XVIII ст.;

0,8 – 0,9 м – прошарок попелу;

0,9 – 1,6 – коричнюватий суглинок з прошарками глини у його нижній частині – давньоруський культурний шар (XII–XIII ст.);

1,6 – 1,7-1,75 – світло-коричневий суглинок – давньоруський культурний шар (XI ст.);

1,75 – 2,0-2,05 – похована давня денна поверхня (передматериковий шар);

2,0-2,05 м – материк (лес).

На дні розкопу було виявлено і розчищено кілька різночасових об’єктів, у тому числі залишки споруди господарчого призначення XII ст. з глибокою ямою у її західній частині, залишки споруди (житла?) XVIII ст. з ямками від стовпів у її кутах, а також 2 ями XVII – XVIII ст. з численними уламками кераміки та кісток тварин. У протилежних південно-східній та північно-західній стінках зафіксовано нешироке й неглибоке траншеєподібне заглиблення

у материку, продовження якого відоме з археологічних досліджень 80–90-х рр. ХХ ст. на цій (вул. Московська, 28, шурф № 2 1982 р.) та сусідній (вул. Московська, 26, розкоп № 1 1994 р.) ділянках. Загальна простежена довжина цього заглиблення на двох сусідніх ділянках складає близько 50 м (Рис. 1).

Розташована у східному куті розкопу **споруда 1** нерівної підпрямокутної форми з заокругленими стінками заглиблена у материк на 0,3–0,4 м. За керамікою датується ХІІ ст., мала, очевидно, господарче призначення. У її західному куті розчищено овальну (1,4х2 м) глибоку (1,4 м) яму, заповнення якої у значній мірі складалось із численних кісток (в основному – щелеп) тварин, а також уламків гончарного посуду ХІІ ст. У ямі знайдено кістяний гребінець та металеве (залізне) писало (стилос).

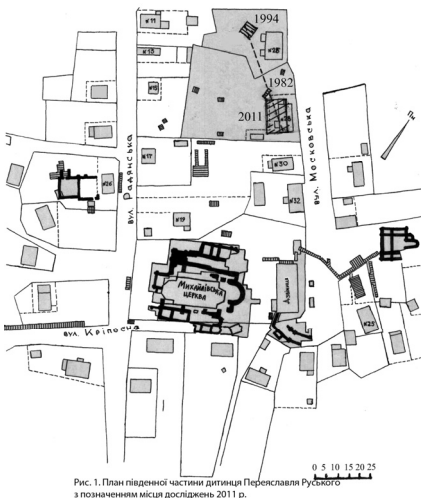
Споруда 2 біля південно-східної стінки розкопу є, очевидно, залишками заглибленого житла пізньосередньовічного часу близької до квадратної форми (3х3 м). Частина споруди виходила за межі розкопу й її не вдалося розкрити. Вона мала стовпову конструкцію й була заглиблена у материк на 0,35–0,5 м, з рівня ХVІІ–ХVІІІ ст. – на 1,8 м. У заповненні виявлено горщик ХVІІІ ст., маленьку керамічну копилку того ж часу, мідну монету – 5 копійок 1783 р., а також окремі уламки кераміки ХVІІ–ХVІІІ ст. Цим же часом датуються дві господарчі ями, заповнення яких складалось із уламків пізньосередньовічного посуду та кісток тварин. У всіх об'єктах розкопу та серед підйомного матеріалу знайдено значну кількість уламків пірофілітового сланцю, а також великий фрагмент пірофілітової плити, кілька пірофілітових пряслиць, уламки скляних браслетів та кістяний наконечник стріли, а також 3 кістяні гребінці (один з них – пізньосередньовічного часу, походить зі споруди 2). За визначенням М.С. Сергєєвої, останній є значним

фрагментом (майже повний екземпляр) суцільного двобічного гребінця. Всі дрібні зубці обламані. Ріг корови (?). Форма прямокутна. У перетині плаский. Ширина 80 мм, товщина 4,5 мм. З одного боку збереглися зубці довжиною 18 мм. Зубці пропиляні трохи навскіс, але майже рівно. Поверхня ретельно відполірована. Неорнаментований. Гребінці подібної форми можуть датуватися часом не раніше ХVІІ–ХVІІІ ст.

Викликає цікавість виявлене у протилежних стінках розкопу та у його материковому дні вузьке траншеєподібне заглиблення, загальна довжина якого, простежена у розкопі 1994 р. (вул. Московська, 26), шурфі № 2 1982 р. та розкопі 2011 р. (вул. Московська, 28), досягає 50 м. В окремих

фрагментом (майже повний екземпляр) суцільного двобічного гребінця. Всі дрібні зубці обламані. Ріг корови (?). Форма прямокутна. У перетині плаский. Ширина 80 мм, товщина 4,5 мм. З одного боку збереглися зубці довжиною 18 мм. Зубці пропиляні трохи навскіс, але майже рівно. Поверхня ретельно відполірована. Неорнаментований. Гребінці подібної форми можуть датуватися часом не раніше ХVІІ–ХVІІІ ст.

Викликає цікавість виявлене у протилежних стінках розкопу та у його материковому дні вузьке траншеєподібне заглиблення, загальна довжина якого, простежена у розкопі 1994 р. (вул. Московська, 26), шурфі № 2 1982 р. та розкопі 2011 р. (вул. Московська, 28), досягає 50 м. В окремих

місцях цієї траншеї, простежених у всіх трьох названих вище об'єктах, на її дні спостерігаються сліди від дерев'яних стовпів різного діаметру. Це помітно й на невеликому відрізку цієї траншеї (довжина – близько 2 м), що прилягає до північно-західної стінки розкопу 2011 р., де збереглися чотири розташованих поряд невеликих і неглибоких заглиблення діаметром близько 0,20 м.

Цікавою особливістю виявленої у 1994 р. (вул. Московська, 26) траншеєподібної заглибини була наявність досить чітких відбитків круглих торців дерев'яних колод (стовпів) діаметром 0,20-0,40 м на материковій поверхні неглибокої північної частини траншеї. У безпосередній близькості від неї в невеликих ямах, виявлених на площі розкопу, було знайдено кілька цілих екземплярів плінфи та її фрагментів. Все це дало підстави визначити досліджений об'єкт як канаву від дерев'яної огорожі єпископського двору, що була пізніше, з ініціативи єпископа Єфрема, замінена новозбудованою кам'яною стіною. Можливо, нова стіна пройшла не по лінії старої дерев'яної, а десь поруч, завдяки чому залишилися у материку сліди від частоколу. Подібні сліди від дерев'яної огорожі княжого двору, разом з руїнами воріт з плінфи початку XIII ст., досліджені на території чернігівського дитинця. Можливо, також, що стіна єпископського двору не по всьому своєму периметру була кам'яною, і на даній своїй ділянці, що розташовувалась на північ та північний схід від Михайлівського собору, вона так і залишалась протягом усього давньоруського періоду дерев'яною.

Отже, у процесі досліджень на території Переяслава-Хмельницького у 2011 р. отримано нові важливі дані до історичної топографії цього міста як давньоруського, так і козацького часу. Отримані матеріали вказують на перспективність та необхідність проведення ґрунтовних археологічних досліджень перед проведенням будь-яких земляних робіт в історичній частині міста Переяслава-Хмельницького.

Джерела та література

1. Бузян Г.М., Колибенко О.В., Товкайло М.Т. Звіт Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції про дослідження в м. Переяславі-Хмельницькому в 1983, 1985 та 1987-1989 рр. // НА ІА НАНУ. – 1983-89/253. – 101 с.
2. Каргер М.К. Отчет о раскопках в Переяславе-Хмельницком в 1952-1953 гг. // НА ІА НАНУ. – 1953/10. – 28 с.
3. Колибенко О.В. Звіт про дослідження Переяславської постійнодіючої експедиції на території міста Переяслава-Хмельницького у 1994 р. // НА ІА НАНУ. – 61 с.
4. Колибенко О.В., Колибенко О.В. Переяславці в історії: боярин Ратибор // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – Вип. 23. – С. 21–28.
5. Сикорский М.И., Махно Е.В., Бузян Г.Н. Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции в 1979 г. // НА ІА НАНУ. – 1979/119. – 87 с.
6. Сикорский М.И., Махно Е.В., Бузян Г.Н. Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции за 1982 г. // НА ІА НАНУ. – 1982/117. – 50 с.
7. Сикорский М.И., Махно Е.В., Бузян Г.Н. Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции за 1983 г. // НА ІА НАНУ. – 1983/157. – 72 с.

